

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія правоохоронних органів»

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

за темою «Правоохоронні системи у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.) ».

262 Правоохоронна діяльність

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Зайцев Л.О.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції

1. Правоохоронні органи провідних світових держав.

2. Правоохоронні органи СРСР і УРСР

Рекомендована література:

Основна:

1. Історія держави і права України: підручник / за редакцією О.М. Бандурки. Харків, ХНУВС, 2019. 448с.
2. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. –Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 309 с.

Додаткова:

1. Бандурка О.М., Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Поліція в Україні. Х., 2012.
2. Веденєєв Д. Органи позасудового переслідування
<http://memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1498/17.doc>
3. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 2010. Т. 1 : 1917–1925. 499 с.
4. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 2010. – Т. 2 : 1926–1945. 406 с.
5. Сухонос В.В. Організація і діяльність прокуратури в Україні. Суми, 2014. С. 44 – 135.

Текст лекції

1. Організація правоохоронних систем провідних країн світу.

Після закінчення першої світової війни поліцейська справа в провідних державах одержала подальший розвиток. На організацію та діяльність поліції

суттєвий вплив чинило зовнішнє та внутрішнє становище держави. Так, в Німеччині в умовах панування ідей нацизму та реваншизму центральне місце в поліцейській системі посіла гестапо – таємна державна поліція Третього рейху. 26 червня 1933 р. Геринг видав декрет, за яким утворювалась таємна державна поліція, підпорядкована міністерству внутрішніх справ Пруссії, яке власне Геринг і очолював. В червні 1936 р. Г. Гіммлер був призначений Імперським керівником гестапо, а 17 червня 1936 р. існування гестапо одержало законний статус.

10 лютого 1936 р. Геринг, як прем'єр-міністр Пруссії, підписав указ, який надалі одержав назву головного закону гестапо. В цьому документі йшлося про те, що гестапо займається розслідуванням діяльності антидержавних сил. При цьому стверджувалось, що накази гестапо виводилися з юрисдикції адміністративних судів. На гестапо покладалося завдання «виявляти всі небезпечні для держави тенденції, протидіяти їм, збирати та використовувати результати розслідувань, інформувати уряд та надавати владі рекомендації щодо діяльності». На гестапо також покладалося завдання по управлінню концентраційними таборами, але з часом воно перейшло до СС.

27 вересня 1939 р. утворилося Головне управління Імперської безпеки (РСХА), до якою гестапо увійшла як IV управління. Гестапо очолив Г. Мюллер. В структурі гестапо було п'ять відділів, а в штаті центральної служби перебувало 1500 співробітників. Відділи були такі: IVA – боротьба з противниками нацизму – комуністами, лібералами, здійснення заходів проти саботажу та заходів загальної безпеки; IVB – нагляд за політичною діяльністю католицької та протестантської церков, релігійних сект, опозиційних течій в молодіжному середовищі; IVC – ведення картотеки, контроль за друком; IVD – справи окупованих територій, боротьба з рухом Опору в протектораті Богемія та Моравія, в генерал-губернаторстві: національні меншості та західні території; IV E – контррозвідка, боротьба зі шпигунством. Фактично гестапо було поставлене поза законом що дало їй змогу розширити свої повноваження. Після 1936 р. всі житлові будинки було поділено на блоки по 40-60 сімей на

чолі блоклейтером, який повідомляв гестапо про всі без винятки події. Гестапо належала монополія на здійснення політичних арештів в країні та поза її межами. Діяльність гестапо була цілком таємною. Жодному чиновнику не можна знати більш того, то входило до його обов'язків. Жоден підрозділ гестапо не мав відомостей про діяльність інших підрозділів.

Здійснення системи тотального шпигунства, організація диверсій за кордоном покладались на головне управління державної безпеки – СД. З метою уникнути конкуренції між цими відомствами в 1939 р, було створено РСХА – головне управління імперської безпеки, яке об'єднало всі поліцейські служби від СД до гестапо.

Прикладом іншої держави, де поліцейська справа досягла значного розвитку стала Японія. Протягом 20 – 30-х рр. правлячі кола держави протидіяли світовій кризі за допомогою зміцнення механізму репресій. Законодавчі основи цієї політики були закладені законом "Про підтримку громадського спокою" 1925 р. Керівництво поліцією здійснювали комісії громадської безпеки. Чільне місце посідала Державна комісія, яка підпорядковувалася прем'єр-міністру. Вся поліція Японії поділялася на Національну поліцейську організацію і префектуріальну. Національна – складалась з декількох департаментів (кримінального, охорони, зв'язку, транспортного руху та ін.) та управлінь поліцейських округів. До складу центральної системи також входили учбові заклади – поліцейська академія, школа поліцейського зв'язку та ін. Місцева, або префектуріальна організація складалась з 4 префектур на чолі з губернатором, штабів поліції, відділень та шкіл.

Чисельність поліції Японії в 1930 р. становила 60 тис чоловік. Головним в діяльності японської поліції було попередження злочинності. З цією метою влаштовувалися патрулювання, обходи, рейди, встановлювалися контакти в власниками магазинів, готелів, ресторанів тощо. До справи попередження правопорушень поліція прилучала громадські об'єднання, такі як «Товариство сприяння безпеці», що виникло в Токіо в 1936 р. Такі громади були створені по

всій країні за принципом: одна асоціація на одне відділення поліції.

Провідними поліцейськими структурами Франції були Сюрте Женераль та поліцейська служба департаменту Сена.

Дирекція Сюрте здійснювала контроль за діяльністю всієї адміністративної поліції, як усередині країни, так і поза її межами. Вона контролювала комунальну та державну місцеву поліцію, їй були підпорядковані внутрішня розвідка, органи спостереження та контролю за іноземцями, спеціальна поліція, центральна служба розшуку, до складу якої входили 16 бригад мобільної поліції та відділ, що відав ігорними закладами. Коло повноважень Сюрте було надзвичайно широким – вона займалась всім і всіма – від службових призначень до контролю за безпритульними.

Подібно організовано і паризьку поліцейську префектуру. Паризька поліція працювала у контакті з Сюрте Женераль, але не контролювалася нею. Сюрте мало змогу розслідувати будь-яку справу у будь-якому місті Франції за винятком Парижа. Для цього необхідно було одержати дозвіл префекта паризької поліції. По закінченню Першої світової війни у розпорядженні префекта паризької поліції знаходились: республіканська гвардія, паризький жандармський легіон, уніформована поліція, транспортна поліція, кримінальна, розвідувальна служба, поліція у справах іноземців. В цілому, паризька поліцейська префектура складалась з трьох управлінь, 18 відділів, 100 відділень та секторів. У 1935 р. Сюрте одержала нову назву - "Сюрте Національ", що підкреслювало більш вагоме місце в системі державних органів.

Центральне місце в поліцейській системі США в міжвоєнний період посідало Федеральне Бюро Розслідувань. Власне під такою назвою відомство з'явилося в 1935 р. Коли відділ загальної розвідки Міністерства юстиції було перетворено на ФБР. В перші роки після утворення ФБР мало в своєму складі 168 співробітників і займалося головним чином розслідуванням шахрайства, банкрутства, переведень спиртових напоїв з одного штату в інший, боротьбою з рабоволодінням, наглядом за лібералами і взагалі лівими організаціями. Під час Першої світової війни ФБР почало організовувати контррозвідку, а також

переслідувало осіб, які ухилялися від військової служби. Офіційно такі повноваження, звичайно, в значно більшому обсязі були покладені на ФБР тільки 6 вересня 1939 р.. коли президент Ф.Д Рузвельт підписав наказ, за яким не відомство повинно було « ... взяти на себе розслідування справ про шпигунство, саботаж та порушення нейтралітету». Для більш оптимального виконання цих функцій міністерство юстиції навіть утворило спецвідділ, який очолив 22-річний Д. З. Гувер, згодом – керівник всього ФБР.

В складі ФБР було декілька відділів: контррозвідки, іноземний, політичного розшуку, оперативної служби, ідентифікації особи, навчання і інспекції, лабораторія і відділ кримінального переслідування. На місцях існував інститут уповноважених в усіх штатах та великих містах. ФБР було дозволено здійснювати арешти, обшуки, застосовувати зброю.

2. Правоохоронні органи УРСР.

Курс на зміцнення революційної законності першою чергою позначився на характері діяльності органів правосуддя, охорони правопорядку і державної безпеки.

Як відомо, стара система репресивних заходів передбачала право ЧК виносити позасудові вирoki та висилати в адміністративному порядку підозрілих осіб, у певних випадках брати и розстрілювати заложенників тощо. Ненормальним було і те, що в роки громадянської війни надзвичайні комісії змушені були виступити одночасно в ролі слідчих і судових органів, адміністративної влади і військових сил. ВЧК і ВУЧК формувалися виключно за партійним і класовим принципами і розглядалися більшовиками як своєрідна панацея від усіх хвороб нової влади. Вони не обмежувалися боротьбою з контрреволюційними виступами та іноземною агентурою, а займалися також справами про службові злочини і спекуляцію, нерідко повністю замість міліції брали на себе забезпечення громадського порядку, виконували чимало інших, не властивих органам державної безпеки функцій.

На IX Всеросійському з'їзді Рад В. Ленін підкреслював, що в умовах міцної і твердої влади «вужчою стає сфера установи, яка відповідним ударом відповідає на всякий удар змовників». Разом з тим наголошував на необхідності тривалого існування органів безпеки, зазначивши, що без такої установи влада трудящих існувати не може, доки будуть існувати на світі експлуататори.

1 грудня 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б) затвердило запропоновані директиви, згідно з якими передбачалося: звузити компетенцію ВЧК та її право на арешт; призначити місячний строк для загального ведення справ; посилити роль судів; обговорити питання про зміну назви ВЧК; підготувати і провести через ВЦВК загальне положення, маючи на увазі зміни в напрямі суттєвих пом'якшень. 28 грудня 1921 р. IX Всеросійський з'їзд Рад, відзначивши роботу ВЧК у найгостріші моменти громадянської війни та величезні заслуги у справі захисту завоювань революції, визнав за необхідне звузити коло її діяльності, що було закріплено відповідним декретом Всеросійський ЦВК 6 лютого 1922 р. Того ж дня без оголошення у пресі було прийнято й спеціальне положення про ДПУ РСФРР.

За прикладом Російської Федерації Всеукраїнський ЦВК своєю постановою від 22 березня 1922 р. скасував ВУЧК та її місцеві органи. Для придушення й попередження відкритих контрреволюційних виступів, боротьби із шпигунством, охорони шляхів та кордонів республіки, а також виконання спеціальних доручень Президії ВУЦВК та РНК УСРР по охороні революційного порядку при НКВС УСРР створювалося Державне політичне управління, а на місцях – політичні відділи. Таким чином, новий орган державної безпеки вже не розглядався як надзвичайний і тимчасовий, а включався через НКВС до загальної системи радянської державності. Проте УРСР - відносно НКВС УСРР - мало певну автономію. Як і в радянській Росії, на Україні було передбачено, що ДПУ очолить сам нарком внутрішніх справ або його заступник. Першим головою управління Всеукраїнський ЦВК

призначив В. М. Манцева, який перед цим займав посаду голови ВУЧК. Тоді ж, 22 березня 1922 року, він став і наркомом внутрішніх справ республіки.

Постановою про створення ДПУ УСРР передбачалося, що всі кримінальні справи повинні розглядати лише революційні трибунали або народні суди. ДПУ мало у двотижневий строк передати судовим органам усі справи про спекуляцію, службові та інші злочини, які тепер вже не юдили до компетенції ДПУ. Що ж до контрреволюційних злочинів, то ДПУ УСРР і його місцеві органи мали право здійснювати обшуки, збирати речові докази та заарештовувати підозрілих. Осіб, захоплених на місці злочину, могли затримувати без ордерів. В інших випадках такий документ був необхідний. Наркомат юстиції республіки повинен був здійснювати нагляд за законністю процесуальних дій ДПУ.

Всі справи про спекуляцію, службові злочини тощо були передані судовим органам, відповідні підрозділи чекістського апарату були розформовані. У зв'язку з прийняттям кримінально-процесуальних кодексів в РСФРР (25 травня 1922 р.) та УСРР (13 вересня 1922 р.) було уточнено процесуальні повноваження органів ДПУ. Якщо при створенні цих органів лише зазначалося, що до їх компетенції належать справи про контрреволюційні та деякі інші злочини, то тепер було чітко підкреслено, що ДПУ – це органи дізнання у цих справах. Тобто крім обшуків і арештів, як передбачалося раніше, управління мало право опитувати підозрілих, свідків, збирати докази тощо.

Важливе значення для посилення законності в роботі ДПУ мало створення спочатку в Російській Федерації, а потім на Україні **державної прокуратури**. У положенні про прокурорський нагляд, затвердженому ВУЦВК 28 червня 1922 р., йшлося про те, що прокуратура мала здійснювати догляд за діяльністю органів держполітуправління. Хоча спочатку не було пояснення, як це детально зробити. Відтоді органи ДПУ почали працювати під прокурорським наглядом. Зокрема, прокурорські працівники почали вирішувати долю матеріалів дізнання, що проводило ДПУ. Переважна більшість проблем, Що стосувалися юридичного боку

діяльності управління, почала розв'язуватись на основі погодженості між наркомом внутрішніх справ і головою ДПУ В. М. Манцевим та наркомом юстиції і прокурором республіки М. О. Скрипником (або між їх заступниками). Вони спільно підписували інструкції, входили до складу відповідних партійних і урядових комісій тощо. Будь-які зміни в компетенції ДПУ УСРР вносилися лише за погодженням з керівництвом прокуратури республіки.

Разом з тим прагнення до «силових», «надзвичайних» методів розв'язання всіх наболілих проблем на той час було ще досить типовим для партійно-державного керівництва країни. 27 квітня 1922 р. на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) під головуванням В. Леніна було принципово вирішено питання про надання ДПУ права безпосереднього розстрілу на місці бандитських елементів (учасників, збройних пограбувань), захоплених під час скоєння злочину, а також висилання кримінальних злочинців.

10 серпня 1922 р. Всеросійський ЦВК затвердив декрет про адмінвисилку, який 6 вересня був текстуально відтворений у постанові Всеукраїнського ЦВК. Ним передбачалося, що особи, які причетні до контрреволюційних виступів і перебувають під арештом у ДПУ строком понад два місяці, органами ДПУ замість клопотання перед ВУЦВК про подовження терміну затримання можуть в адміністративному порядку висилатися за межі республіки або в певні місцевості УСРР.

Новим кроком на шляху повернення до надзвичайних прав органів державної безпеки було прийняття декрету Всеросійського ЦВК від 16 жовтня 1922р. «Про доповнення до постанов «Про Державне політичне управління» і «Про адміністративну висилку».

Органи ДПУ РСФРР одержали право на позасудову розправу (аж до розстрілу), яке поширювалося на всіх осіб, затриманих «на гарячому» при бандитських нападах і збройних пограбуваннях. Певну категорію висланих в адміністративному порядку (діячі антирадянських партій, ті, хто раніше був двічі засуджений за деякі кримінальні злочини) тепер дозволялося

направляти в табори примусової праці. Детально порядок адміністративної висилки в РСФРР був урегульований в інструкції від 3 січня 1923 р., яку підписав Ф. Е. Держинський, як нарком внутрішніх справ і голова ДПУ.

Після прийняття постанови ВУЦВК від 16 жовтня 1922 р. на Україні також розширилося коло осіб, яких можна було висилати в адміністративному порядку. Згідно з постановою ВУЦВК від 6 грудня 1922 р. адміністративну висилку почали застосовувати не лише до причетних до контрреволюційних злочинів, а й до тих, кого підозрювали в кримінальному бандитизмі й контрабанді, або раніше двічі засуджували за певні кримінальні вчинки (ініціаторами висилання в останньому випадку мали бути відділи управління виконкомів). Особлива комісія при НКВС УСРР одержала право направляти висланих строком до трьох років до будинків примусової праці. (На відміну від РСФРР табори на Україні на той час були ліквідовані). Осіб, які підлягали висиланню, могли взяти під варту до остаточного визначення їхньої долі. Їх справи мали бути вирішені протягом двох місяців.

З весни 1923 р. у радянських республіках активно проводилася кампанія по адміністративному висланню злочинних елементів із смуги відчуження залізниць. На Україні, зокрема, відповідне право було надане створеній постановою Президії ВУЦВК 24 лютого 1923 р. комісії під головуванням В. М. Манцева, до складу якої входили також представники оргвідділу ВУЦВК, транспортного відділу ДПУ і прокуратури. Її органами на місцях були «трійки» у складі представників ДПУ, транспортних органів ДПУ, що користувалися певною самостійністю, й відділів управління виконкомів. Центральна й місцева комісії по боротьбі з розкраданням і вилучення злочинного елементу на транспорті (така була їх офіційна назва) провели досить значну роботу і були офіційно ліквідовані на початку 1924 р.

Цікаво простежити ставлення партійно-державного керівництва республіки до іншого надзвичайного заходу – позасудового розгляду справ про бандитизм. На відміну від Радянської Росії на Україні ДПУ такого права не мало. Але за умов загострення боротьби з бандитизмом на якийсь час відновлено діяльність

створених ще в період громадянської війни надзвичайних трійок з правами ревтрибуналів, що діяли на основі спеціального положення про них, затвердженого ще в квітні 1921 р. На той час до них входили командир військової частини, що воювала проти бандитів, представники парторгану та ВУЧК. Згодом надійшла пропозиція, щоб їх очолював представник органів юстиції, але за трійками лишалося право застосовувати вищу міру покарання, брати заложників тощо. Згодом в республіці склалася власна оригінальна практика розгляду справ про контрреволюційні справи у так званих надзвичайних сесіях.

Змінилися й права ДПУ щодо участі в попередньому розслідуванні. Постанова від 6 грудня 1922 р. передбачала, що ДПУ може вести слідство у справах про дії у складі банд, розбій і збройне пограбування. В той же час, за кримінально- процесуальним кодексом, ДПУ було лише органом дізнання.

20 вересня 1923 р. Президія ВУЦВК затвердила постанову про відносини судових установ республіки, осіб прокурорського нагляду та органів ДПУ. Дізнання, що проводили органи ДПУ у справах про контрреволюційні злочини та військове шпигунство, як виняток з КПК УСРР, прирівнювалося до попереднього слідства і мало робитися за відповідними правилами. Проте прокурор здійснював за ним догляд саме як за дізнанням, а не як за слідством. .

Значною мірою під тиском органів ДПУ в умовах запеклої боротьби з так званим політичним бандитизмом зберігалися принцип кругової поруки сільського населення, практика захоплення заложників та визначення так званих відповідальних осіб, які призначалися із складу заможного населення і під страхом покарання мали інформувати владу про всякі прояви злочинності. Проте й за такої складної ситуації робилися спроби ці надзвичайні засоби спрямовувати у річище революційної законності. Показовий випадок стався восени 1922 р. в Подільській губернії. Місцева прокуратура за дорученням центральних органів розглядала скаргу селян на протизаконні дії ДПУ, пов'язані з інститутом відповідальних осіб. ДПУ УСРР почало вимагати зупинення розслідування аж до ліквідації бандитизму. Мотивація управління

була досить красномовною: «Обстановка вимагає рішучих і найсуворіших заходів і не завжди дозволяє рахуватися з правовими нормами». Справа дійшла до уряду республіки, який на своєму засіданні 17 жовтня 1922 р. доручив НКЮ УСРР провести слідство, але так, щоб не було втрат у справі боротьби з бандитизмом.

Цей та аналогічні випадки сприяли тому, що ДПУ УСРР підготувало проект спеціального положення про інститут відповідальних осіб, поданий 5 жовтня 1922 р. до ВУЦВК. 6 вересня 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У згідно з вказівкою московського керівництва постановило використовувати інститут відповідальних осіб лише в окремих випадках, не перетворюючи його у систему, а 21 листопада 1923 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову про його скасування. Однак, у дещо зміненому вигляді під назвою інституту «десятихатників» - він зберігався в місцевостях, котрі перебували на воєнному становищі. Незабаром замість відповідальних осіб і «десятихатників» прийшли так звані «сільські виконавці», які призначалися вже із складу трудового населення і виконували роль своєрідного громадського помічника органів міліції. Вони працювали гласно, під керівництвом виконкому відповідної Ради. Спеціальну постанову «Про сільських виконавців» ВУЦВК і РНК УСРР прийняли 9 липня 1924 р.

Після створення СРСР постановою ВЦВК 15 листопада 1923 р. було утворено ОДПУ при РНК СРСР, як орган, що об'єднує революційні зусилля республік по боротьбі з політичною та економічною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом, головою ОДПУ був призначений Ф. Е. Дзержинський. 13 серпня 1924р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили положення про ДПУ УСРР. Управління вийшло з формального підпорядкування НКВС

Невдовзі після смерті В. І. Леніна, 28 березня 1924 р. закритою постановою ЦВК СРСР було затверджено положення про права ОДПУ щодо адміністративних заслань, висилок і ув'язнення в концентраційні табори. Ці засоби могли застосовуватися строком на три роки на підставі постанов Особливої наради в складі трьох членів колегії ОДПУ, прийнятих в

присутності представника прокурорського нагляду. Особлива нарада була створена і при ДПУ УСРР, однак права її обмежувалися висилкою в межах УСРР. Виключно Особливою нарадою при ОДПУ СРСР застосовувалися адміністративні засоби до осіб, причетних до контрреволюційної діяльності, шпигунства та інших державних злочинів, до підозрюваних у контрабанді чи незаконному переході кордону, за підозрою у фальшуванні грошей, коли не було достатніх підстав для притягнення до суду, до спекулянтів валютою і дорогоцінними металами.

До компетенції республіканських Особливих нарад входила адміністративна висилка підозрюваних у причетності до бандитизму та збройних пограбувань, а також осіб, що не мали певних занять (шулерів, аферистів, торговців наркотиками, утримувачів притонів і будинків розпусти тощо). Крім того, могли висилатися в такому порядку особи, що раніше мали дві судимості або чотири приводи до правоохоронних органів за підозрою у вчинених майнових злочинах або замаху на особистість, у тому числі й за хуліганство або звідництво. Всі вислані особи позбавлялися виборчих прав, прав членства в громадських організаціях і обмежувалися у свободі пересування. ОДПУ СРСР пропонувалося погодити з союзними республіками список місцевостей, куди буде здійснюватися висилка. (В наступні роки було прийнято кілька союзних і республіканських актів про місця, заборонені і рекомендовані для проживання висланих). Контроль за Особливою нарадою при ОДПУ СРСР покладався на ЦВК СРСР, а за відповідним органом при ДПУ УСРР - на Всеукраїнський ЦВК. Архівні джерела свідчать, що президія ВУЦВК регулярно інформувалася про рішення Особливої наради, активно використовувала своє право вимагати в необхідних випадках пояснень. Однак часом цей контроль мав досить формальний характер, зокрема Президія ВУЦВК задовольнялася фактично не підтвердженими відповідями ДПУ УСРР, не ставлячи їх під сумнів.

Адміністративній сваволі сприяли і неправильні теоретичні концепції, що пізніше послідовно втілювалися в законодавство. Відповідно до них певна

категорія осіб визнавалася соціально небезпечною навіть без необхідних доказів їх вини, а спираючись винятково на соціальне походження, родинні зв'язки з контрреволюціонерами тощо.

Коло діяльності і права ДПУ поступово розширювалися. 1 квітня 1924 р., за пропозицією Ф. Е. Дзержинського, Президія ЦВК СРСР надала особливі повноваження ОДПУ для боротьби з фальшивомонетниками і контрреволюційними організаціями. Колегії ОДПУ СРСР, зокрема, було надано право позасудового розгляду справ фальшивомонетників, аж до винесення вищої міри покарання. Крім того, в протоколах Президії ЦВК СРСР можна знайти підтвердження, що вже досить звичною стала в цей час практика, коли органам ОДПУ дозволявся позасудовий розгляд справ провокаторів, шпигунів і т. п. У 1924 – 1925 р.р. на органи ОДПУ був покладений контроль за додержанням режиму таємності і веденням шифрувальної справи, а також так званий «політичний контроль» (цензура, нагляд за виготовленням і розповсюдженням художніх зображень вождів партії тощо).

За положенням про ОДПУ СРСР, в його функції входила боротьба з бандитизмом (політичним і кримінальним). 29 січня 1924 р. Ф. Е. Дзержинський подав у Політбюро РКП(б) пропозицію, щоб всю відповідальність за стан цієї боротьби покласти на органи державної безпеки. З цією метою пропонувалося підпорядкувати їм в оперативному відношенні міліцію та карний розшук. Ця пропозиція, підтримана багатьма партійними і державними діячами, викликала гострі дебати як у загальносоюзному, так і республіканському масштабі. Справа, зокрема, зайшла і про ліквідацію республіканських НКВС з розподілом їх функцій між іншими відомствами. На Україні боротьба з цього приводу загострилася ще й в зв'язку з тим, що після від'їзду в серпні 1923 р. В. М. Манцева на роботу в Москву його колишні посади були поділені між різними особами. Головою ДПУ було призначено В. А. Балицького. Спроби В. А. Балицького реалізувати на Україні лінію ОДПУ на ліквідацію НКВС і підпорядкування міліції своїй владі зазнали невдачі, але конфлікт було знято призначенням його в березні 1923 року наркомом

внутрішніх справ республіки. Не мали, до речі, успіху відповідні спроби і в загальносоюзному масштабі.

Розширення прав і функцій органів ДПУ доповнювалося прагненням деяких керівних працівників до виходу з-під контролю державних органів республіки. З цього часу, судячи по відсутності відповідних документів, зламалася і практика регулярних звітів ЧК-ДПУ перед вищими органами державної влади республіки та місцевими радами.

Проте з боку партійних органів контроль за діяльністю ДПУ був досить жорстким. По конкретних справах, що їх доповідали представники ДПУ, приймалися рішення за таким зразком: «Вважати можливим застосування вищої міри покарання» або «Вважати застосування вищої міри покарання недоцільним». У партійному порядку вирішувалося питання про судовий орган, де розглядатиметься справа, склад суду, порядок судочинства тощо. Незначні політичні справи попередньо розглядалися місцевими партійними комітетами. Регулярний характер мали звіти ДПУ перед партійними органами в центрі та на місцях. Таким чином, деяке послаблення державного контролю компенсувалося наглядом партійних органів.

Негативні обставини, що свідчили про поступовий відхід від принципів реформи органів державної безпеки, не могли не викликати тривоги. У зв'язку з цим слід, мабуть, відмовитися від стереотипу, який склався в літературі щодо розгляду деяких історичних подій кінця 1924 р. В цей час нарком фінансів СРСР Г. Я. Сокольников, підтриманий М. І. Бухаріним, поставив питання про різке скорочення кошторису органів ОДПУ. Після тривалої боротьби Ф. Е. Дзержинському в ході розгляду цього питання на Політбюро ЦК ВКП(б) вдалося відстояти запланований кошторис. Так от, дії Г. Я. Сокольникова ще недавно кваліфікувались як вилазка троцькістів, а вся ця історія, включаючи позицію М. І. Бухаріна, трактувалася як спроба антипартійних елементів послабити органи державної безпеки у вирішальний для країни час. Корисно буде розглянути і те, як сам М. І. Бухарін аргументував свою позицію. В роки перебудови вперше було опубліковано його лист Ф. Е. Дзержинському, в

якому зокрема зазначалося: «Я вважаю, що ми маємо швидше переходити до більш «ліберальної» форми Радвлади: менше репресій, більше законності, більше обговорень, самоврядування тощо. Тому я іноді виступаю проти пропозицій щодо розширення прав ДПУ і т. д. Зрозумійте, дорогий Феліксе Едмундовичу (Ви знаєте, як я Вас люблю), що Ви не маєте ніяких підстав підозрювати мене в будь-яких поганих почуттях і до Вас особисто, і до ДПУ як установи. Питання принципове - ось у чому справа».

У другій половині 20-х років органи ДПУ все частіше стали втручатися у вирішення тих чи інших економічних питань. Зумовлювалося це дієздатністю апарату ДПУ, застарілою звичкою вирішувати економічні питання шляхом адміністративного тиску, навіть тим, що голова ОДПУ СРСР Ф. Е.

Дзержинський був одночасно одним із головних господарських керівників І країни. «Чекістові до всього має бути справа».

Перш за все, до компетенції ДПУ були віднесені справи про спекуляцію (в котрий вже раз за історію органів безпеки), надмірне підвищення цін (ажіотаж) у торговельних закладах тощо. 9 червня 1926 р. постановою РНК УСРР було офіційно закріплено, що на ДПУ УСРР покладається боротьба : службовими і господарськими злочинами особливо тяжкими випадками розкрадання або заподіяння шкоди державному і громадському майну, фальшивомонетництвом тощо. З частини цих справ органам ДПУ дозволялось проводити слідство, а з деяких – тільки дізнання.

У другій половині 20-х років продовжувалося прийняття документів, які давали дозвіл на розширення кола осіб, до яких могла застосовуватися адміністративна висилка. Рядом послідовних постанов Президії ЦВК СРСР у цей перелік були включені «особи без певних занять, що займаються спекуляцією предметами широкого вжитку, а також особи, що займаються такою спекуляцією з використанням шахрайським шляхом кооперативних і громадських організацій» (4 жовтня 1925 р.), контрабандисти (8 травня 1926 р.), конокради (27 липня 1928 р.), «жебраки, дорослі безпритульні, хуліганський елемент у Москві, Ленінграді, промислових центрах та по лінії

залізниць» (24 серпня 1928 р.). А в лютому 1928 р. було встановлено, що деякі категорії «політично сумнівних» осіб після відбуття за судовим чи адміністративним рішенням належного строку в концтаборі можуть додатково позасудовим рішенням відповідних органів ОДПУ направлятися у заслання ще на три роки.

Згортання непу, той злам, що відбувся у 1927-1928 рр. в багатьох аспектах внутрішньої політики, сприяв значному збільшенню фактичної ваги органів державної безпеки у житті країни. З середини 1927 р. у виступах Й. В. Сталіна та офіційних партійно-державних документах стала швидко розвиватися теза про загострення зовнішньої і внутрішньої обстановки. На Україні в цей час широко розгорнулася кампанія по боротьбі з «проявами буржуазного націоналізму» («ухилом Шумського-Хвильового» тощо). В липні 1928 р. на пленумі ЦК ВКП(б) Сталін уперше висунув, положення про зростання опору капіталістичних елементів і загострення класової боротьби, в „міру просування країни уперед. Саме в 1927-1928 роках органами ОДПУ було проведено розслідування, яке було покладене в основу судового процесу про так звану «Шахтинську справу» і заклало початок цілій низці справ про шкідників у різних галузях народного господарства,

У ці ж роки в загальносоюзному масштабі значно поширилася практика, коли «контрреволюційні справи» розглядалися позасудовим порядком. ОДПУ СРСР шляхом опитування членів Президії ЦВК СРСР затверджувало досить довгі списки осіб, долю яких, як виняток, довірялося вирішити ОДПУ СРСР. Так, 22 березня 1928 р. на позасудовий розгляд уло передано 14 справ (по одній з них проходило 65 підозрюваних, а по інших переважно від двох до п'яти осіб).

Для більш точного уявлення про повноваження органів ОДПУ слід додати, що з 1928 р. вперше при хлібозаготівлі стали застосовуватися надзвичайні засоби. В реалізації цих заходів, також у здійсненні суцільної колективізації і розкуркулювання, яке розпочалося наприкінці 1929 р., активну участь брали працівники органів державної безпеки. Як правило, всі питання, що виникали в

ході цих кампаній, вирішувалися «трійками», одним з членів яких обов'язково був начальник місцевого органу ДПУ.

У 1927 р. були прийняті нові кримінальний і кримінально-процесуальний кодекси УСРР, а також загальносоюзне положення про державні злочини. Про уточнення функцій органів Державного політичного правління і прокурорського нагляду по справах, що знаходяться в провадженні Державного політичного управління УСРР і нове положення про розгляд справ надзвичайними сесіями судів - були затверджені ВУЦВК і РНК 10 жовтня 1928р. Доля інших (таємних) постанов, які мали замінити раніше згадувану таємну постанову від 20 вересня 1923 р. про взаємовідносини органів ДПУ, прокурорського нагляду та суду і неоголошувані пункти, що містилися в постанові про надзвичайні сесії, точно не відома. Крім звичних прав органів ДПУ по попередньому розслідуванню державних, господарських, службових і деяких інших злочинів, було встановлено, що з дозволу прокурора вони можуть провадити дізнання і слідство по всіх інших злочинах, передбачених кримінальним кодексом.

Таким чином, під кінець 20-х років ленінський план реорганізації органів державної безпеки виявився повністю перекресленим: функції ОДПУ вийшли далеко за рамки тільки політичних, значно поширилися позасудові адміністративні репресії, а за межами України і позасудовий розгляд справ, що належали до компетенції ДПУ. Послабшав і контроль за органами ДПУ, зокрема й на Україні, з боку вищих державних органів і прокуратури. Органи державної безпеки (особливо після смерті Ф. Е. Дзержинського у липні 1926 р.) все більше перетворювалися на слухняне знаряддя сталінської диктатури.

Розглянемо тепер долю іншої реформи часів нової економічної політики, пов'язаної з заснуванням **радянської прокуратури**. Як відомо, в роки громадянської війни нагляд за законністю покладався на наркомати і інші центральні установи (у закріплених сферах управління) та Ради і їх виконкоми. Загальний нагляд було доручено Наркомюсту і відділам юстиції при місцевих виконкомах. Проте ефективність такого нагляду була невисока, оскільки

відділи юстиції підпорядковувалися виконкомам, за якими мали наглядати. До того ж органи юстиції взагалі не користувалися належним авторитетом. Спочатку передбачалося, що прокурори здійснюватимуть свої функції при губернських відділах юстиції, фактично повністю їм підпорядковуючись. Проте у ході наступного обговорення більшість діячів радянської юстиції висловилися за централізовану і незалежну від місцевих впливів прокуратуру. Бурхлива дискусія тривала майже півроку навіть на 3 сесії ВЦВК РСФРР у травні 1922 р. під час розгляду проекту ряд відомих діячів (Л. Каганович, Д. Рязанов) висловилися проти централізації прокуратури, за подвійне підпорядкування прокурорів вищим прокурорам і губвиконкомам. У подоланні цих поглядів вирішальне значення мав відомий лист В. І. Леніна «Про подвійну» підпорядкованість і законність». В цьому листі підкреслювалася принципова неприпустимість ідеї «подвійного підпорядкування» прокуратури, яка у разі її прийняття підірве всяку роботу щодо встановлення законності. Наголошуючи на необхідності єдиної законності для всієї федерації радянських республік, В. Ленін вимагав від прокурорів стежити за встановленням справді однакового розуміння законності в усій країні, незважаючи ні на які місцеві відмінності і всупереч будь-яким місцевим впливам. 28 червня 1922 р. «Положення про прокурорський нагляд» було затверджене Всеукраїнським ЦВК. **На прокуратуру України**, яка створювалася у складі Наркомюсту, поклався нагляд за законністю дій всіх органів влади, господарчих установ, громадських і приватних організації та приватних осіб шляхом порушення кримінального переслідування винних і опротестування постанов, які порушують закон. Одночасно прокуратура мала наглядати за діяльністю органів дізнання і слідства, за діяльністю органів держполітуправління, підтримувати обвинувачення у суді, брати участь у цивільному процесі, наглядати за правильністю утримування заарештованих під вартою. Прокуратуру УСРР очолював як прокурор республіки Народний комісар юстиції УСРР. Помічники прокурора республіки затверджувалися і звільнялися за його поданням Президією ВУЦВК. В систему прокуратури входили також прокурори

губерній, які мали помічників, в т. ч. у повітах, і військові прокурори при реввійськтрибуналах і військово-транспортних трибуналах (призначення на всі ці прокурорські посади здійснювалося прокурором УСРР). В партійному порядку всі кандидатури прокурорських працівників попередньо розглядалися Політбюро, Оргбюро або Секретаріатом ЦК КП(б)У.

Прокуратура УСРР (з 1925 р. – Генеральна прокуратура УСРР) в роки непу відігравала досить помітну роль у справі зміцнення законності. За свідченням М. О. Скрипника, у 1923р. вона подала 642 протести на діяльність місцевих органів влади, в 1924 р. - по окремих губерніях цифри протестів змінювалися від 150 до 400. Тільки в 1924 р. прокуратура розглянула близько 3 тис. заяв робкорів і сількорів про свавільні вчинки місцевих радянських чиновників і порушила за результатами цього розгляду значну кількість кримінальних справ. Кількість циркулярів різних державних установ, які розглядалися у центральному апараті Прокуратури УСРР у 1925 р. досягла 10450.

Особливо слід підкреслити внесок прокуратури у контроль за діяльністю органів державної безпеки. При цьому, якщо в 1922 – 1923 роках прокуратура у справі нагляду за ДПУ основну увагу приділяла уточненню порядку своїх взаємовідносин з органами безпеки, вилученню в них судових функцій і передачі надзвичайним сесіям, то в наступні роки вона зосередилася безпосередньо на суті того, як ведеться попереднє розслідування в органах ДПУ. ДПУ УСРР і Прокуратура республіки у зв'язку з цим видали ряд спільних циркулярів: про права ДПУ як органу дізнання; про пересилку справ з одного органу ДПУ до іншого; про обрання запобіжних заходів; про порядок виконання органами ДПУ пропозицій прокуратури тощо. А самостійно прокуратура тільки в 1924 р. видала 50 циркулярів з питань про форми нагляду за органами ДПУ і про порядок ведення справ ДПУ. По всіх справах, що були в ДПУ, прокуратурою заводилось наочне провадження і давались письмові вказівки. Крім того, практикувалось заслуховування прокурорськими працівниками усних і письмових доповідей і повідомлень по конкретних справах, особисте ознайомлення із справами в органах ДПУ, допит затриманих

ДПУ в місцях позбавлення волі, ведення контрольної книги осіб, що перебувають під вартою.

Прокуратура прагнула здійснювати контроль і за адміністративною висилкою. Її представники брали участь у роботі Особливої наради при ДПУ УСРР, робили висновки по окремих справах (у 1924 р. таких висновків було близько чотирьохсот). Була вироблена і детальна інструкція про порядок порушення і направлення клопотань про адміністративну висилку [87].

Протягом 1922 – 1925 рр. прокуратура стала одним з найавторитетніших державних органів. У резолюції «Про революційну законність» від 28 жовтня 1925р. сесія відзначила: « Діяльність органів прокуратури було спрямовано на охоплення прокурорським наглядом усіх органів влади до сілрад включно, на зміцнення зв'язку з робіськорами і широкими масами робітників і селян шляхом доповідей на зборах, з'їздах, конференціях, шляхом ознайомлення широких верств населення з методами боротьби Радянської влади з порушеннями революційної законності, а також шляхом об'їздів та здійснення на місцях прокурорського нагляду. В галузі суду і слідства було вжито заходів, щоб справи якнайшвидше проходили в судово-слідчих органах, щоб швидше позв'язувалися земельні справи та запроваджено участь прокуратури в тих цивільних справах, які зачіпали інтереси робітничо-селянських мас».

У наступні роки (особливо після переходу на початку 1927р. М. О. Скрипника на роботу в Наркомат освіти УСРР відбулась поступова зміна пріоритетів у діяльності Генеральної прокуратури УСРР. Вона зберегла всі свої наглядні функції і повноваження, але тепер партійні органи орієнтували її не тільки на контроль за діяльністю органів дізнання і слідства, кільки на допомогу їм. Повсякденною практикою стала участь прокурорських працівників разом з представниками ДПУ різних «трійках» та інших надзвичайних органах, призначених для вирішення економічних і політичних завдань силовими методами. Обвинувальна функція прокуратурі висунулася на перший план, прокурори стали найактивнішими учасниками показових політичних процесів другої половини 20-х років. Нове сталінське розуміння

соціалістичної законності як законності, спрямованої проти ворогів режиму, автоматично визначало місце прокуратури в адміністративно-командній системі. З органу захисту законних прав трудящих вона перетворилася на ще один каральний меч у руках держави.

Важливою складовою реалізації курсу на революційну законність була реформа **судового апарату**, правовою основою якої стало «Положення про судоустрій УСРР», затверджене ВУЦВК 16 грудня 1922 р. Суть реформи полягала у тому, що замість двох паралельних систем - народних судів і революційних трибуналів - створювалась єдина система судових установ: народний суд (у складі постійного народного судді одноособово або разом з народними засідателями), губернський суд, Верховний суд УСРР і його колегії. Для розгляду справ спеціальних категорій тимчасово зберігалися спеціальні суди: військові трибунали, військово-транспортні трибунали, земельні комісії (у земельних справах), арбітражні комісії (у справах про майнові спори між державними організаціями).

Ще до прийняття «Положення про судоустрій» згідно з постановою ВУЦВК від 17 липня 1922 р. в УСРР була започаткована оригінальна система так званих надзвичайних сесій, на яких розглядалися справи про контрреволюційні злочини тощо. Спочатку такі сесії проводили військові відділення губернських революційних трибуналів. Детальну інструкцію надзвичайним сесіям 3 серпня 1922 р. затвердили М. О. Скрипник та В. М. Манцев.

Справи йшли загальним «трибунальським» порядком. При цьому можливості для касаційного оскарження чи подання прохання про помилування були значно звужені (на це відводилося лише 48 годин після винесення вироку; прокурор мав право не допустити подання такої скарги). Були передбачені й засоби збереження секретності, щоб не розкривати форм і методів діяльності ДПУ. У ході наступної Судової реформи військові відділення губернських ревтрибуналів були скасовані, але порядок проведення

надзвичайних сесій фактично не зазнавав змін. За постановою ВУЦВК від 1 листопада 1922 р.

надзвичайні сесії на тих же засадах почали діяти безпосередньо при губернських ревтрибуналах, а після прийняття Неукраїнським ЦВК 16 грудня 1922 р. положення про судоустрій вони продовжили своє існування вже при губернських судах. З іншого боку, наслідки судової реформи 1922 р. не варто оцінювати лише позитивно. В літературі вже відзначалося, що однією з стрижневих її засад був перехід до трьохрівневої системи судів (народний суд - губернський суд - Верховний суд), що по суті означало відмову від ідеї єдності місцевого народного суду, оскільки з'явилися дві вищі ланки, які в якості суду першої інстанції могли розглядати кримінальні і цивільні справи. До того ж збереження надзвичайної юстиції, хоча б і у прогресивній порівняно з Росією, формі надзвичайних сесій, мало відповідало ідеалам демократичного і гуманного правосуддя.

В роки нової економічної політики процес вдосконалення судової системи тривав аж до згортання непу. Важливою його віхою було затвердження 23 жовтня 1925 р. 2-ою сесією ВУЦВК 9-го скликання нового «Положення про судоустрій УСРР». Це положення, зокрема, було прийнято з врахуванням нового загальносоюзного законодавства (Основ судоустрою Союзу РСР і союзних республік), воно ширше формулювало завдання судових органів республіки, включало нові розділи: «Про державну прокуратуру», «Про слідчих», «Про колегії захисників», «Про державний нотаріат», «Про судових виконавців», «Про судових перекладачів», «Про інститут науково-судової експертизи», встановило обов'язковість участі народних засідателів при розгляді справи по першій інстанції у Верховному суді УСРР, зафіксувало перетворення Прокуратури УСРР в Генеральну прокуратуру УСРР та інші важливі зміни. Про ті конкретні зміни, що відбулися в судоустрої і судовому процесі УСРР в роки непу, існує чимало монографічних досліджень, тому обмежимося лише вищенаведеною загальною характеристикою судової реформи. Одночасно слід взяти до уваги, що реформа ніяк не вплинула на

принцип партійного керівництва судами, більше того, саме в роки нової економічної політики розквітла згадувана раніше згубна практика попереднього досудового розгляду «політичних справ» партійними органами з наступною постановкою політичних процесів (термін «поставити процес» в 20-ті роки вживався досить регулярно в офіційних документах Політбюро КП(б)У). Серед одіозних політичних процесів тієї доби варто згадати процес українських есерів 1921 р., справу «Повстанської волинської армії» 1923 р., процес «Київського центру дій» 1924р., «Шахтинську справу» 1929 р.

Слід позитивно оцінити створення замість колегій правозаступників **української радянської адвокатури** відповідно до «Положення про адвокатуру», затвердженого ВУЦВК 2 жовтня 1922 р. Нова структура порівняно із своїми попередниками користувалася відносно широким самоврядуванням і була менш залежною від влади, оскільки встановлювалась оплата праці адвокатів за рахунок заінтересованої сторони. Разом з тим, новонароджена адвокатура, статус якої було дещо уточнено в Положенні про судоустрій УСРР 1925 р., так і не стала надійним механізмом забезпечення права на захист і юридичну допомогу населенню. На заваді, зокрема, тали категоричні вимоги влади дотримуватися «класової лінії», забезпечувати систематичне «політичне виховання» адвокатів тощо.

В роки нової економічної політики значні перетворення відбулися в роботі **органів юстиції УСРР**, Зокрема, програмне значення мала постанова РНК УСРР від 10 травня 1921 р. «Про роботу Наркомюсту», в якому поряд з директивами щодо законопроектних робіт містилися важливі положення про необхідність суворого нагляду за дотриманням декретів і розпоряджень робітничо-селянської влади та роботою карного розшуку, про бажану передачу до відання НКЮ усіх місць ув'язнення, про об'єднання в НКЮ нагляду та інструктажу сіх судових та судово-слідчих органів. Усі ці ідеї знайшли відображення у прийнятих 5 жовтня 1921 р. ВУЦВК та РНК СРР нових положеннях про НКЮ УСРР та місцеві органи юстиції, а також у ряді інших актів.

Уряд також прийняв дві постанови щодо **нотаріальних** функцій (16 квітня і 27 вересня 1921 р.), згідно з якими скасовувалися народні нотаріальні камери, а їх функції спочатку покладалися на народних суддів, виконкоми, комнезами а інші радянські установи, а потім на створені при відділах юстиції нотаріальні столи (у більш складних справах) та народних суддів (у інших). А 20 квітня 1923 р. РНК УСРР затвердила положення про державний нотаріат: передбачалося за взірцем аналогічних перетворень в РСФРР створити у всіх містах України державні нотаріальні контори на чолі з нотаріусами, що витримали спеціальний іспит за розробленою Наркомюстом УСРР програмою.

У повоєнні роки велика увага приділялася ліквідації недоліків у роботі **міліції, перетворенню** її із погано навченого і озброєного «напівпартизанського» формування у більш мобільний і сильний апарат боротьби із злочинністю та іншими правопорушеннями. У січні-квітні 1921 р. на засіданнях спеціально створеної урядової комісії, Малого Раднаркому та Раднаркому УСРР неодноразово обговорювалися конкретні напрями реорганізації міліції. Позиція уряду була підтримана Всеукраїнським з'їздом Рад (лютий-березень 1921 р.), рішення якого, зокрема, містили такі положення: «Вважаючи, що тоді, як одна частина сільської міліції чесно виконувала свої обов'язки у боротьбі з бандитизмом, друга частина не відповідала своєму призначенню, розпалювала невдоволення серед населення, а іноді сама поповнювала банди, V з'їзд Рад підтверджує постанову Ради Народних Комісарів про термінову реорганізацію і міліції з таким розрахунком, щоб поставити її у відповідні матеріальні умови, забезпечивши її матеріально, надати можливість вступати у міліцію селянам із комітетів незаможних селян».

5 квітня 1921 р. РНК УСРР остаточно затвердила постанову про необхідні заходи, зокрема щодо поповнення міліції бійцями і командирами Червоної Армії, кращими представниками профспілок і комнезамів, підвищення на 75% окладів робітникам міліції, поліпшення продовольчого та майнового постачання.

Важливим етапом у процесі реорганізації міліції було тимчасове підпорядкування її військовому відомству згідно з постановою Раднаркому УСРР від 12 серпня 1921 р. У період воєнізації, який тривав до січня 1922 р., міліція поповнилася бійцями і командирами РСЧА. Уряд 5 червня 1921 р. прийняв також постанову, що закріпила нові принципи організації роботи залізничної і водної міліції.

19 квітня 1921 р. РНК УСРР - постанову Про створення промислової міліції для охорони порядку на підприємствах, 17 грудня 1924 р. була прийнята постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про промислову міліцію», згідно з якою позаштатні міліцейські формування охорони підприємств, радгоспів і т. ін., створені за постановою від 31 березня 1922 р., офіційно отримали назву промислової міліції, їх функції децентралізовувалися і узаконювалися .

10 липня 1922 р. на спільному засіданні уряду із головами губвиконкомів було визнано за необхідне виділити карний розшук із міліції. 19 липня 1922 р. наказом НКВС УСРР карний розшук міліції було підпорядковано безпосередньо НКВС УСРР з наданням повної адміністративно-господарської автономії. Так само від загальної міліції відокремлювалися місцеві органи карного розшуку. Ця реорганізація, однак, хоча й підсидила увагу до роботи карного розшуку, в цілому негативно позначилася на діяльності і розшуку, і міліції. Тому у вересні 1923 р. знову було створене єдине Управління міліції та розшуку УСРР. Можна зробити висновок, що складні проблеми діяльності міліції в роки непу вирішувалися буквально методом «випробувань і помилок». В кінцевому підсумку було досягнуто певного прогресу, але всі реформи мали здебільшого незавершений характер.

Подальші зміни й доповнення у судовій системі спричинили видання нового Положення про судоустрій УСРР, яке було затверджене ВУЦВК і РНК УСРР 11 вересня 1929 р. Воно зберігало чинну тоді єдину систему судових установ і спеціальні суди. Окружні суди мали таку структуру: а) пленум; б) цивільний відділ; в) кримінальний відділ; г) надзвичайна сесія; д) особлива сесія у справах про неспроможність кооперативних організацій. Положення

визначало й склад Верховного Суду: президія, пленум, колегії, надзвичайні сесії. Народні судді обиралися з'їздами та пленумами міських Рад.

Для посилення боротьби зі службовими проступками і провинами у державних органах відповідно до Положень про дисциплінарні суди від 3 лютого 1926 р. при окружних виконкомах створювалися дисциплінарні суди (при ВУЦВК — Головний дисциплінарний суд), які проіснували до 1928 р. Дрібні кримінальні й цивільні справи розглядалися створеними на заводах, фабриках і в державних установах громадськими (товариськими) судами, а також примиренськими камерами, що діяли при сільських і селищних Радах. Організаційно-правові засади їхньої діяльності врегульовувалися Положенням про громадські суди і примиренські камери від 19 червня 1929 р. Склад громадських судів щорічно обирався загальними зборами робітників і службовців. Голова примиренської камери і його заступник обиралися сільською, селищною Радою, а члени-засідателі — загальними зборами виборців. Громадські суди й камери мали право накладати такі стягнення, як попередження, громадський осуд, відшкодування збитків, штраф до 10 крб. Ліквідація округів і перехід до двоступеневої системи управління призвели до скасування у жовтні 1930 р. окружних судів і створення міжрайонних судів. Реорганізована судова система мала такий вигляд: народний суд — міжрайонний суд — Верховний Суд УСРР. У травні 1932 р. міжрайонні суди ліквідовуються у зв'язку з утворенням районів і переходом на триступеневу систему управління. Запроваджується нова судова система: народний суд — обласний суд — Верховний Суд УСРР.

Народні суди продовжували бути основною ланкою судової системи й розглядали більшість цивільних і кримінальних справ. Вони діяли колегіально у складі народного судді та двох народних засідателів. Склад народних судів щорічно обирався районними з'їздами Рад, а в містах і селищах — пленумами міських і селищних Рад. На народних суддів покладалося також виконання нотаріальних функцій та керівництво роботою судових виконавців.

Обласні суди (Головний Суд МАСРР) переглядали в касаційному порядку і порядку нагляду вироки, ухвали й постанови у кримінальних та цивільних справах народних судів, як суди другої інстанції. Вони були водночас і судами першої інстанції у певного ряду кримінальних і цивільних справах. Обласні суди здійснювали функції судового нагляду, контролю за нотаріальними органами. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 20 червня 1934 р. їм безпосередньо підпорядковувалися народні суди, колегії захисників, нотаріат і допоміжні судові підрозділи. Виконкоми щорічно обирали склад обласних судів.

Верховний Суд УСРР розглядав у першій інстанції кримінальні й цивільні справи, належні до його підсудності, переглядав у касаційному порядку судові справи, розглянуті обласними судами та Головним Судом Молдавської АСРР. Найвищий Суд України також мав право переглядати судові справи, які проводилися в усіх судових установах республіки. До його функцій належало й тлумачення законів республіки з питань судоустрою та судочинства.

Подальший розвиток судової системи відбувався на основі Конституції УРСР 1937 р. Там зазначалося, що "правосуддя в УРСР здійснюється Найвищим Судом УРСР, Найвищим Судом Молдавської АРСР, обласними судами, судами адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами". За Конституцією, розгляд справ у всіх судах був відкритий; крім випадків, спеціально передбачених законом, здійснювався за участю народних засідателів.

Верховний Суд УРСР обирався Верховною Радою терміном на 5 років, обласні суди — обласними Радами також на 5 років, народні суди — громадянами на основі загального прямого й рівного виборчого права при таємному голосуванні терміном на 3 роки.

У 30-ті роки значно посилювалися процеси централізації судової системи СРСР. У вересні 1933 р. Верховний Суд СРСР отримав право давати вказівки Верховним Судам республік з питань судової практики. В серпні 1934 р. у складі

Верховного Суду СРСР було створено судово-наглядову колегію, яка мала право скасовувати або замінити постанови, ухвали, рішення та вирoki Верховних Судів союзних республік. Конституція СРСР 1936 р. надала Верховному Суду СРСР статус "вищого судового органу", наділивши його правом нагляду за діяльністю усіх судових органів СРСР і союзних республік. Завершенню процесу централізації судових органів слугувало прийняття 16 серпня 1938 р. Верховною Радою СРСР Закону "Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік".

Після Лютневої революції 1917 р. нотаріат певний час діяв без будь-яких змін. Тимчасовий уряд, щоправда, намагався заборонити операції з нерухомістю і землею, проте під тиском був вимушений відмовитися від своїх намірів. Загалом, дії, що відносяться до компетенції нотаріату в період 1917-1921 рр., виконували залежно від змісту акту різні органи радянської влади на місцях: відділи юстиції, соціального забезпечення, відділи записів актів цивільного стану й ін.

Разом з тим розвиток господарського життя країни вимагав установлення державного контролю за законністю вчинюваних договорів і операцій. У здійсненні такого контролю істотне значення мав нотаріат як особливий інститут у системі органів радянської юстиції. 4 жовтня 1922 р. РНК РРФСР видав Положення про державний нотаріат, на підставі якого в містах були встановлені нотаріальні контори на чолі з нотаріусами. Нагляд за діяльністю нотаріусів здійснювала президія губернських рад народних суддів, а керівництво нотаріату належало НКЮ РРФСР.

Нотаріат в СРСР – державний орган, на який покладено оформлення і засвідчення операцій і актів, а також посвідчення фактів, що мають юридичне значення. Згідно з законодавством, нотаріат в СРСР мав на меті зміцнення соціалістичної законності, охорону соціалістичної власності й особистої власності громадян, захист особистих і майнових прав громадян, а також прав і законних інтересів державних установ, підприємств і суспільних організацій.

На нотаріальні органи покладалося здійснення і засвідчення договорів і операцій, здійснення протестів векселів, посвідчення безспірних обставин і реєстрація арештів. Положення про нотаріат 1922 р. заклало основи нотаріату, що функціонував в умовах переходу від капіталізму до соціалізму.

Проте 1923 року було введено нове Положення про державний нотаріат, яке значно розширило коло повноважень нотаріальних контор і узгодило ці повноваження з нормами цивільного законодавства.

Радянський нотаріат був включений до складу органів юстиції. Організація і керівництво нотаріатом була покладена на органи судового управління. В 30-50-ті рр. XX ст. у нотаріальне законодавство часто вносилися зміни, нерідко без відповідних об'єктивних передумов.

До 1926 р. нотаріальна діяльність в СРСР регулювалося законодавством союзних республік. Першим загальносоюзним актом стала ухвала ЦВК і РНК СРСР 14 травня 1926 р. "Про

основні принципи організації державного нотаріату”. На основі цієї ухвали були видані положення про нотаріат окремо кожною із союзних республік.

Нагляд і керівництво нотаріатом здійснювали Міністерство юстиції СРСР, міністерства юстиції союзних республік і їх місцеві органи. Відзначимо, що багато наказів і інструкцій Міністерства юстиції СРСР і Міністерства юстиції УРСР з питань нотаріальної діяльності діють донині в частині, в якій вони не суперечать Конституції України.

До ведення нотаріальних органів було віднесене: посвідчення операцій, видача виконавчих написів, здійснення протестів, засвідчення вірності копій документів і автентичності підписів на документах, видача заставних свідоцтв, отримання в депозит предметів зобов’язань, вживання заходів з охорони спадку і видача свідоцтв про спадкоємство, забезпечення доказів, видача свідоцтв про визнання особи безвісно відсутньою. Як правило, нотаріальні дії вчинялися нотаріусом у нотаріальній конторі. За межами контори нотаріус міг вчиняти нотаріальні дії на підставі прохання сторони в разі неможливості її з’явитися в контору з поважної причини. При вчиненні нотаріальної дії нотаріус зобов’язаний був перевірити законність операції або документа, а також упевнитися в правоздатності і дієздатності осіб, що беруть участь в операції, і власноручності їхнього підпису під документами. Було визначено, що нотаріуси зобов’язані дотримуватись таємниці відносно вчинюваних ними нотаріальних дій, а довідки щодо нотаріальних дій видаються тільки учасникам операцій, а також на вимогу прокуратури і судових органів.

У сільських місцевостях, де не було нотаріальних контор, деякі нотаріальні дії (посвідчення договорів контрактації, операцій на суму до 500 крб., засвідчення копій документів, підписів на них тощо) виконувалися сільськими радами. Скарги на дії нотаріусів надходили до народного суду за місцем знаходження нотаріальної контори і розглядались судом у судовому засіданні з викликом заінтересованих осіб.

Нотаріальне посвідчення операцій, видача виконавчих написів і засвідчення копій документів й інші нотаріальні дії надавали достовірності документам, актам, усували зайві суперечки забезпечували можливість доведення в суді, сприяючи тим забезпеченню соціалістичної законності.

Дмитро Веденєєв

"ОРГАНИ ПОЗАСУДОВОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ НЕЗАКОННИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ"

Форми квазіправосуддя (як і незаконні масові політичні репресії) не є вітчизняним “винаходом”. До речі, на термін ”ворог народу” натрапляємо ще у промовх Цицерона, а за доби Французької буржуазної революції він набуває ”легітимності” й нечуваного поширення стосовно політичних противників. Саме тоді, наприкінці XVIII – початку XIX ст., революційний терор та Наполеонівські війни забрали життя кожного шостого француза.

Як бачимо, поява та діяльність позасудових органів набуває неодмінного поширення за умов докорінного зламу існуючої суспільно-економічної системи, загострення боротьби всередині суспільства. Це і продукт специфічного морально-психологічного стану самої людності, яка стає і жертвою, і катом для самої себе (згадаймо безславну долю організаторів та виконавців Великого терору 1930-х років – функціонерів ОДПУ–НКВС).

Було б не правильним не відрізнити державний терор доби Громадянської війни та закріплення панівних позицій більшовицького режиму від масових політичних репресій 1930-х рр. (з їх апофеозом у 1937–1938 рр.). Як зазначає сучасний російський історик М.Горінов, із 1930-х рр. у СРСР відбувається "болісна, страдницька трансформація більшовизму в щось інше... В галузі національно-державного будівництва реабілітується сама ідея державності... По всіх лініях відбувається... процес реставрації, відродження тканин російського імперського соціуму" [і]. У той період масові репресії виступили знаряддям забезпечення форсованої модернізації країни, у процесі якої не було місця гуманізму у ставленні до окремої людини, химерними виглядали права людини, гарантовані "сталінською Конституцією".

Позасудові органи в широкому розумінні – державні несудові органи, наділені правом виносити вироків кримінальних справах і застосовувати репресії (висилання; ув'язнення – до установ виконання покарань; страта тощо).

Найбільш міцно в афектованій історичній пам'яті закарбувався термін "трійка". Під "трійками" узагальнено розуміють сукупність позасудових органів у СРСР (колегії ОДПУ, особливі наради, особливі комісії, "двійки" тощо).

Першу власне "трійку" організовано у складі керівників ВНК під головуванням Ф. Держинського та його заступників для позасудового розгляду справ про бандитизм. Незабаром вони з'явилися і в інших радянських республіках. У ГДА СБ України збереглися справи колегій Київської губернської НК, в яких міститься буквально по 2–3 аркуші "матеріалів слідства", і вирок цього позасудового органу – "розстріляти упродовж 24 годин".

В УСРР до складу "трійок" входили представники місцевого осередку КП(б)У, місцевого органу ВУНК і командири частин Червоної армії. Діяльність "трійок" регламентувалася інструкцією, затвердженою у квітні 1921 р. Постійною нарадою з боротьби із бандитизмом при РНК УСРР. Вони мали право брати заручників, застосовувати вищу міру покарання тощо. З упровадженням непу та зменшенням збройного опору радянській владі згідно з рішенням РНК УСРР від 3 квітня 1923 р. діяльність "трійок" припинилася.

Однак за умов посилення репресивної діяльності каральних органів, відповідно до циркулярів ОДПУ від 29 жовтня 1929 р. і 8 квітня 1931 р., для попереднього розгляду закінчених слідчих справ, що надходили до Судової колегії ОДПУ або Особливої наради при ОДПУ, були утворені "трійки" у центральному апараті ОДПУ. Протягом 1930–1934 рр. діяла судова "трійка"

при колегії ДПУ УСРР. Вона мала право застосовувати адміністративну висилку та ув'язнення у виправно-трудових таборах.

Характерно, що розширення компетенції "трійок" припало на роки колективізації та опору селянства насильницькому зламу його традиційного способу життя. Відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., Політбюро ЦК ВКП(б) від 11 серпня 1933 р. та директиви ДПУ УСРР від 22 травня 1933 р. ці органи отримували право виносити вироків про вищу міру покарання у справах про розкрадання державної та суспільної власності, про

повстанство та контрреволюцію, збройний бандитизм, про канібалізм (тобто явища – прямі наслідки примусової колективізації та голодомору).

З початком суцільної колективізації для ліквідації «куркульства» як класу і розгляду справ т.зв. контрреволюційного куркульського активу відповідно до постанови Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. і наказу ОДПУ від 2 лютого 1930 р., у повноважних представництвах ОДПУ утворено "трійку" з працівників ОДПУ, місцевих партійних і прокурорських органів. Для безпосереднього проведення розкуркулення та масової депортації селянства було організовано також оперативні "трійки". В УСРР їх діяльність регламентував наказ ДПУ УСРР від 7 лютого 1930 р.

Після ліквідації ОДПУ і ДПУ УСРР згідно з наказом НКВС СРСР від 27 травня 1935 р. "трійки" з правами Особливої наради при НКВС СРСР організували при Управліннях НКВС суб'єктів федерації та областей. До їх складу входили начальник Управління НКВС або його заступник, начальник управління міліції та начальник відділу УНКВС, який порушив справу. В засіданнях брав участь представник прокурорського нагляду.

Згідно з наказом НКВС СРСР від 30 липня 1937 р. склад "трійок" змінився. Вони утворювалися під головуванням наркомів внутрішніх справ республік, начальників крайових та обласних УНКВС за участю відповідно перших секретарів ЦК компартій союзних республік, крайових і обласних комітетів ВКП(б) та прокурорів відповідних рівнів. Права цих позасудових органів щодо розгляду справ і застосування позасудових репресій були значно розширені. Вони могли виносити вироки про застосування вищої міри покарання або ув'язнення до виправно-трудових таборів на строк від 8 до 10 років.

З мотивів усунення порушень процесуального законодавства та належної організації слідчої роботи органів НКВС відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства" від 17 листопада 1938 р. та наказу НКВС СРСР від 26 листопада 1938 р. "трійки" ліквідовано.

Остаточні позасудові органи у вигляді Особливої наради при МВС СРСР ліквідовано Указом Президії ВР СРСР від 1 вересня 1953 р. "з метою зміцнення соціалістичної законності та підвищення ролі радянського правосуддя" [ii].

Формування у СРСР підвалин тоталітарного режиму, який остаточно запанував до початку 1930-х рр., розгортання масових незаконних репресій та перетворення органів державної безпеки на основне їх знаряддя не могло не позначитися на характері юридичних підвалин діяльності правоохоронних органів. Показовим тут є праці юриста і майбутнього Генерального прокурора СРСР А.Вишинського, який по суті став "живим класиком" юриспруденції сталінської доби.

Ще в 1927 р. він на вульгарно-соціологічний кшталт трактував принцип класовості у судочинстві: вирішальним при оцінці обставин кримінальної справи є "почуття класової правди, класове почуття, яке повинне допомагати розібратися там, де формальна логіка приводить до одного, а класове почуття

підказує ... інше рішення”. Псевдонаукові конструкції А.Вишинського спрямовувалися на пряме обґрунтування тези Й.Сталіна про “загострення класової боротьби у міру наближення до побудови соціалізму”.

Відомо, що теза **А.Вишинського про те, що в розслідуванні “контрреволюційних злочинів” свідчення обвинувачених “неминуче набувають характеру і значення повних доказів, найважливіших вирішальних доказів”** стимулювало ескалацію домагань слідчих методами фізичного й морально-психологічного примусу за будь-яку ціну добитися визнання провини жертвою свавілля. У доповіді Й.Сталіна на лютнево-березневому 1937 р. Пленумі ЦК ВКП(б), його телеграмах було дано прямий дозвіл на застосування тортур проти підслідних.

Саме “теоретик” права **А.Вишинський як Прокурор СРСР видав 23 січня 1935 р. директиву, де пропонувалося “справи, в яких відсутні достатні документальні дані для розгляду в судах, направляти для розгляду Особливої наради НКВС СРСР”**. Це була свідомо вказівка до засудження безневинних! Такі ж вимоги містилися і в його директивах 1937 р. Як наслідок, тільки в Україні в 1937–1938 рр. особливими нарадами, “трійками” НКВС було розглянуто 111526 справ, рішеннями НКВС та Прокурора СРСР – 60229 і лише 5130 справ – “нормальними” судовими органами [iii].

Політизація кримінального процесу і його відверта спрямованість на обґрунтування легітимності антинародних заходів тоталітарного режиму, злиття розшуку, дізнання і слідства в практиці органів держбезпеки, поширення позасудового переслідування зумовили занепад наукових розробок у галузі правових основ та теорії ОРД. Можна лише погодитися з висновком знаних російських фахівців із проблем правового регулювання ОРД, що 1928–1953 рр. стали періодом панування реакції у розробці правових підвалин ОРД [iv]. Лише з середини 1950-х рр., зі створенням кафедри ОРД у Вищій школі МВС СРСР та появою відповідних досліджень розпочинається творення наукових засад ОРД радянських правоохоронних органів [v].

Унікальні архівні матеріали СБ України (насамперед – цілком таємні на той час узагальнені довідки та статистичні зведення, підписані у 1964 р. головою КДБ УРСР В.Нікітченком) дають змогу наочно уявити страшний механізм дії позасудових органів [vi]. Візьмемо для прикладу апофеоз Великого терору 1937–1938 рр. І тут головним знаряддям репресій виступали зловісні “трійки” (із серпня 1937 р. до листопада 1938 р.). Тоді до їх складу входили начальник УНКВС, секретар обласного комітету КП(б)У та обласний прокурор, що автоматично втягнуло у вир беззаконня правлячу партію та органи нагляду за дотриманням законності.

У цей період в Україні засуджено 197617 осіб, левову частку з них приречено до страти – 122237 громадян. Через особливі трійки НКВС–УНКВС УРСР пройшло 75670 засуджених (із них до вищої міри покарання, ВМП – 29268 чоловік, далі ця цифра подається у дужках), засуджено рішенням наркома внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР – 38266 (32191), засуджено Особливою нарадою НКВС СРСР – 5891 (1826). Інакше

кажучи, майже 120 тис. засуджених стали жертвами саме позасудових органів (понад половина з них отримали вищу міру покарання).

Виразною була соціально-політична спрямованість репресій на ті категорії громадян, котрі розглядалися перешкодою для Великого перелому. Так, з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. в Україні піддали арештам 253051 громадянина. Серед них: "колишніх куркулів" – 93395; колишніх поміщиків, дворян, торговців ("колишніх людей" за тодішньою бузувірською термінологією) – 109380; священнослужителів – 6556.

У практику репресалій міцно увійшов принцип фабрикації звинувачень з *політичними елементами* – вигаданими категоріями членів контрреволюційних організацій, троцькістських блоків, антирадянських партій (есери, меншовики, кадети, монархісти й ін.), фашистських, церковних, сектантських організацій тощо. Фабрикувалися справи на сотні неіснуючих "повстанських організацій" (виходило, що у 1936–1938 рр. в Україні партизанило проти влади понад 115 тис. осіб!), окремо вирізнялися "українські націоналісти" та "сіоністи".

Ударів завдавалося і за національної ознакою, у хід ішли фальшиві звинувачення у шпигунстві. Чи можна собі уявити, що в 1937–1938 рр. в Україні шпигувало на користь Польщі понад 54 тис. осіб, Німеччини – понад 23 тис. громадян! Лише химерна свідомість виконавців антилюдських наказів могла породити 1053 японського та 366 іранських шпигунів (були ще і румунські, латвійські тощо). Таким чином (поряд із довоєнними депортаціями), у ході підготовки до реалізації наступальних геополітичних планів у Європі Й.Сталіним проводилася своєрідна етнічна чистка майбутнього тилу стратегічних операцій.

Звертає на себе увагу співвідношення серед репресованих кримінальних та "політичних" злочинців. Наприклад, на виконання наказу НКВС СРСР № 00447 – 1937 р. в УРСР репресували 111675 осіб, з яких кримінальних елементів – лише 12780 чоловік.

За національним складом постраждали від беззаконня розподілялися таким чином: українців було – 53%; поляків – 19%; німців – 10, 2%; росіян – 7,7 %; євреїв – 2,6%; греків – 2,3% (решта етнічних груп – менш 1%) [vii].

При цьому слід мати на увазі, що в період, який розглядається, ніякого організованого опору режимові не існувало. Фактично, позасудовий молох мстився людям за *належність у минулому* до соціальних груп, які не вписувалися у нову запрограмовану структуру радянського суспільства, або були учасниками альтернативних Комуністичній партії політичних сил (у тому числі – українських національно-демократичних партій 1917–1920 рр.), учасникам розбудови національної державності, ієрархам релігійних конфесій тощо.

Крім того, функції позасудових переслідувань забезпечували гарантію від будь-якого організованого протесту шляхом масового тероризування, залякування населення, а також забезпечували величезну армію робочої сили, яку можна було позаекономічно експлуатувати в інтересах форсованої індустріалізації та мілітаризації країни. Загалом у 1937–1938 рр. до страти засуджено до 682 тис. радянських громадян й позбавлено волі 3,8 млн.

Населення ГУЛАГу та спецпоселень до 1941 р. становило 1, 92 млн. чоловік (при тодішньому населенні 195 млн.), з яких 28% становили засуджені за "контрреволюційні злочини".

Промовистим є механізм проведення "операцій" з репресування певних категорій громадян. Виходячи з рішень вузького кола вищого партійно-політичного керівництва СРСР, НКВС СРСР видавав цілком таємні накази про проведення операції проти певних категорій громадян. Телеграми М.Єжова керівникам НКВС УРСР визначали квоти "по першій категорії" (ВМП) та "по другій категорії" (позбавлення волі, як правило, не менше ніж на 10 років). У ході операції керівники НКВС УРСР неодноразово зверталися по збільшення цих квот. Так, при проведенні операції за наказом НКВС СРСР від 4 липня 1937 р. № 00447 проти "куркулів та інших антирадянських елементів" надана М.Єзовим спочатку квота на ВМП у 8000 осіб через прохання місцевих чекістів розрослася до 26150 душ!

Найбільш поширеними ставали звинувачення за ст. 54 Кримінального кодексу Української РСР від 1927 р. (Особлива частина) із розділу "Контрреволюційні злочини". Стаття мала 14 пунктів.

Судячи із протоколів, засідання "трійок мали характерні "процесуальні" ознаки – відсутність розслідування та висунення звинувачення, звинувачених не допитували по суті справи, не було змагальності сторін, вирoki не оскаржувалися. Поширеною практикою стало засудження списками — у термін, що тривав лічені хвилини, смертні вирoki нерідко виконувалися невідкладно тощо.

Процес десталінізації у СРСР призвів до розгортання реабілітації жертв незаконних репресій. У 1953 р. Верховному Суду СРСР надається право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх позасудових органів. В Українській РСР у 1956–1959 рр. за цією категорією справ було реабілітовано близько 250 тис. громадян. Однак надалі процес реабілітації фактично було припинено – перевірки проводилися тільки за заявами репресованих або їх близьких. Тому за наступні 28 років було переглянуто лише 85 тис. справ і реабілітовано 60 тис. осіб.

Процеси демократизації життя радянського суспільства за доби "перебудови" закономірно викликали цілеспрямовану реабілітаційну роботу – з 1989 р., за два роки реабілітовано 180 тис. громадян і завершено перегляд архівних кримінальних справ, рішення за якими ухвалювали позасудові органи[viii].

Незадовго до здобуття Україною незалежності, 17 квітня 1991 р. прийнято Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", який (із доповненнями) і донині становить основу діяльності Української держави з відновлення справедливості стосовно безневинно постраждалих.

Звернемо увагу на те, що цей закон насамперед визначив: реабілітації підлягають особи, які з *політичних мотивів* необґрунтовано засуджені судами або позасудовими органами (або в будь-якому позасудовому порядку) на території України в період з 1917 і до моменту набуття цим Законом чинності. Реабілітовано і громадян, засланих і висланих з постійного місця проживання

та позбавлених майна з політичних, соціальних, релігійних, національних та інших мотивів під приводом "боротьби з куркульством", за так зване "пособництво бандитам" тощо. Відновлено і чесне ім'я тих, хто постраждав за переконання, у процесі порушення державою права на свободу сумління.

Не підлягають реабілітації особи, які обґрунтовано притягнуті до відповідальності за зраду батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти, злочини проти людства і людяності, каральні акції проти мирного населення, вбивства, мордування громадян, організацію збройних формувань, які чинили вбивства, розбої та інші форми насильства. Не підпали під реабілітацію і особи, засуджені за злочини, пов'язані із застосуванням репресій. Тим самим підкреслювався один із провідних принципів функціонування правової держави – принцип індивідуальної відповідальності особи за свої дії.

Що ж до неможливості відновлення беззаконня позасудових органів, то в Україні, згідно з чинною Конституцією, правосуддя здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (ст. 124). Такі ж положення закріплено і в Законі України "Про судоустрій".

---

[i] История России. XX век. – М., 1996. – С.393–394.

[ii] О внесудебных органах. Разъяснение Прокуратуры и КГБ СССР // «Известия КПСС» – 1989. – № 10; *Усенко І. Б.* Україна в роки НЕПу: доля курсу на революційну законність. – Х., 1995; *Кудрявцев В., Трусев А.* Политическая юстиция в СССР. – М., 2000; *Окіпнюк В. Т.* Державне політичне управління УСРР: історико.-юридичний аналіз. – К., 2001; *Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941).* – К., 2001; *Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960.* – М., 1997.

[iii] *Шумило М.Є.* Про механізм свавілля і беззаконня в роки сталінських репресій // Науковий вісник НА СБ України. – 1996. – № 2. – С.104–106.

[iv] Оперативно-розыскная деятельность: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 26.

[v] *Погорецький М.А.* Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі. – К.: Вид-во НА СБ України, 2004. – С.41.

[vi] Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 42. – Спр. 312.

[vii] *Нікольський В.* Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2-4. – С. 105.

[viii] Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. Офіційне видання. – К.: Юрінком, 1997. – С.14